

el-Keşşâfı Çerçevesinde Zemahşerî'nin Velâyete Bakışı ve Tasavvufun Velâyet Düşüncesiyle Mukâyesesi

*Zamakhshari's Perspective on Walayah Within The
Framework of His al-Kashshaf and Comparison With The
Thought of Walayah in Sufism*

Dr. Öğr. Üyesi

Abdulrahman ACER

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Recep Tayyip Erdoğan University, Faculty of Divinity, Rize, Türkiye

<https://orcid.org/0000-0003-1054-4055>

abdurrahman.acer@erdoġan.edu.tr

ROR ID: <https://ror.org/0468j1635>

MAKALE BİLGİSİ / ARTICLE INFORMATION

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 6 Şubat / 6 February 2024

Kabul Tarihi / Date Accepted: 26 Haziran / 26 June 2024

Yayın Tarihi / Date Published: 30 Haziran / 30 June 2024

Yayın Dönemi / Publication Period: Haziran / June

DOI: 10.46231/sufiyye.1432725

Etik Beyan

Ethical Statement:

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Abdulrahman ACER).

Telif Hakkı&Lisans

Copyright&License:

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

İntihal

Plagiarism:

Bu makale, Turnitin yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir/This article has been scanned by Turnitin. No plagiarism detected.

Yayıncı

Publisher:

Kalem Eğitim Kültür Akademi Derneği/Kalem Education Culture Academy Association

Atıf / Cite as

Abdulrahman ACER, "el-Keşşâf'ı Çerçevesinde Zemahşerî'nin Velâyete Bakışı ve Tasavvufun Velâyet Düşüncesiyle Mukâyesesi", *Sufiyye* 16 (Haziran/June 2024), 27-52.

Öz

Kur'ân-ı Kerim'de velâyet kavramı, her disiplinin kendi konusuna göre farklı bir yönüne işaret edebileceği kadar çeşitli anlamlarda kullanılmıştır. Yer yer hem farklı disiplinlerin hem de aynı disiplin içindeki farklı fırkaların bu kavramı çerçevesinde muhtelif yorumlarına rastlanabilmektedir. Meselâ fıkıh ilmi bu kavramın "birinin sorumluluğunu üstlenme" mânâsını ele alırken kelâm, Allah'a yakınlık konusunda mü'minler arasında derecelenme olup olmadığı noktasından kavramı tartışmıştır. Ehl-i Sünnet ulemâsının çoğunluğu bunu mümkün görürken Mu'tezile'nin mühim bir kısmı reddetmektedir. Tasavvuf söz konusu olduğunda ise bu istilahın "Allah'ın sevdiği kimse, Allah dostu" mânâsı ön plana çıkmaktadır. Sûfiler bu anlamın Kur'ân-ı Kerim'den birtakım delilleri olduğunu söylemekte ve özellikle Yunus Süresi'nin 62-64. âyetlerine vurgu yapmaktadır. Bu âyetlerin sûfilerin anladıkları mânâyı ifâde edip etmediği tartışılmış bir konudur. Bu çerçevede, meşhur dil âlimi ve müfessir Zemaşşerî'nin *el-Keşşâf* isimli tefsirinde bu âyetleri nasıl anladığı ve yorumladığının tespit edilmesinin, tartışmaya farklı bir bakış ve derinlik kazandırması açısından katkı sağlayacağı varsayılmaktadır. Bundan dolayı bu çalışmada, Zemaşşerî'nin söz konusu âyetleri nasıl yorumladığı ele alınacak, bunun sûfilerin yorumu ile mukâyesesi yapılarak aralarındaki benzerlik ve farklılıklara işaret edilecektir. Çalışmanın teorik alt yapısını ortaya koymak amacıyla öncelikle kavramın kısa târihçesi verilecek, Zemaşşerî öncesi sûfilerin bu kavrama yükledikleri mânâ ortaya çıkarılacak ve ilgili âyetlerin sûfi müfessirler tarafından nasıl anlaşıldığı tespit edilecektir. Sonrasında ise Zemaşşerî'nin *Keşşâf*'ı çerçevesinde velî kavramını nasıl anladığı, özellikle Yunus Süresi 62-64 âyetlerini nasıl yorumladığı metin ve kavram analizi metodları kullanılarak tespit edilip mukâyese yoluna gidilecektir

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Zemaşşerî, el-Keşşâf, Velâyet.

Abstract

In the Holy Qur'an, the concept of walayah is used in such various meanings that each discipline can refer to a different aspect according to its subject. From time to time, various interpretations of both different disciplines and different sects within the same discipline can be found within the framework of this concept. For example, while the fiqh deals with the meaning of this concept as "taking someone's responsibility", the kalam has discussed the concept from the point of view of whether there is a ranking among believers in the matter of closeness to Allah. While the majority of the ulama of Ahl al-Sunnah consider this possible, a significant part of the Mutazilah rejects it. When it comes to Sufism, the meaning of this concept is "He whom Allah loves, a friend of Allah" comes to the forefront. The Sufis say that they have some evidence of this meaning from the Holy Qur'an and especially emphasize the verses 62-64 of the Surah of Yunus. It is a matter of debate whether this verse expresses the meaning understood by the Sufis. In this context, it is assumed that how the famous language scholar and commentator Zamakhshari understands and interprets these verses in his tafsir, al-Kashshaf, a tafsir classic, will contribute to the discussion in terms of giving a different perspective and depth. Therefore, in this paper, how Zamakhshari interpreted the verses in question will be discussed, and the similarities and differences between them will be pointed out by making a comparison with the interpretation of the Sufis. In order to reveal the theoretical background of the study, firstly a brief history of the concept will be given, the meaning attributed by the Sufis to this concept will be revealed, and it will be determined how the related verses were first understood by the Sufi commentators. Afterwards, it will be determined by using text and concept analysis methods how Zamakhshari understands the concept of wali within the framework of his al-Kashshaf and how he interprets the verses of Yunus Surah 62-64, and a comparison will be made.

Keywords: Sufism, Zamakhshari, al-Kashshaf, Walayah.

Giriş

İslâm düşüncesinde her bir disiplinin kendi metod ve maksadına göre farklı anlamasına müsâit bâzı Kur'ânî kavramlar bulunduğu bilinmektedir. Bunlar sözgelimi fıkıh için farklı bir anlam ifâde ederken kelâm için başka bir mânâyâ gelebilmekte, tasavvuf içinse daha farklı bir zeminde ele alınabilmektedir. Bu kavramların belki de en çok tartışmaya konu olanlarından biri velâyettir.

Velâyet hem bâzı disiplinler hem de bu disiplinlerin muhtelif fırkaları/mezhepleri tarafından farklı yorumlanagelmıştır.¹ Bu ıstılah Kur'ânî bir zemine dayandığından, tartışmalar ister istemez ilgili âyetlerin neyi kastettikleri çerçevesinde şekillenmiştir. Birbirinden farklı âyetlerde zikredilen bu kavramın gerçekte hangi anlam hâlelerine sâhip olduğunun tespiti, tefsirlere mürâcaat etmeyi gerekli kılmıştır. Ancak tefsirler, müfessirlerin temâyüllerine göre şekil aldığından velâyetin anlamı hakkında birbirinden farklı yorumlara mahal olmaktadır. Bununla birlikte tefsirlerin bu konu ile ilgili belli bir fikrî yaklaşma sağlayacağı da âşikârdır.

Velâyetle ilgili bâzı araştırmalar yapılmıştır.² Bu çalışmaların bir kısmı sâdece velâyeti konu edinmiş bâzısı ise ana konusunu ilgilendirdiği kadarıyla velâyete temas etmiştir. Dilâver Selvi'nin *İslâmî Kaynaklarda Velâyet ve Kerâmet* isimli çalışması tamâmıyla velâyete ve onunla ilgili olarak kerâmete hasredilmiş, tanımların yanında mezheplerin velâyete bakışları, velâyetin tasnifi ve velâyet nübüvvet irtibâtını etraflıca ele almıştır. Salih Çift'in *Hakîm Tirmizî ve Tasavvuf Anlayışı* isimli çalışması ikinci sınıfa giren eserlere örnektir. Çift, kitabının son bölümünü velâyete ayırmıştır ve bu bölümde daha ziyâde Tirmizî'nin velâyet anlayışını ele almıştır. Bununla birlikte kavramın tarihçesine de kısaca temas etmiştir. Konuyla ilgili İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Kur'an Araştırmaları Merkezi (KURAMER) ev sâhipliğinde İslâm Düşünce ve Geleneğinde Kutsiyet, Velâyet, Kerâmet isimli bir sempozyum da düzenlenmiş ve farklı

1 Bu farklılıklar için bk. Dilâver Selvi, *İslâmî Kaynaklarda Velâyet ve Kerâmet* (İstanbul: Hoşgörü Yayınları, 2012), 155-184.

2 Bu konuda farklı dillerde pek çok araştırma bulunmaktadır. Ancak takdir edilecektir ki makâle hacmindeki bir çalışma için bunların tamâmının ele alınıp değerlendirilmesi pek mümkün değildir. Bundan dolayı her ne kadar yeri geldiğinden farklı dillerdeki birkaç çalışmaya temas edilmişse de daha ziyâde Türkçe'deki çalışmalar dikkate alınmıştır. Ayrıca çalışmamızın konusu Zemahşeri'nin velâyet anlayışının tespiti ve bunun sûfilerin velâyet anlayışıyla karşılaştırılması olduğu için velâyetle ilgili bütün çalışmaların değerlendirilmesi gerekli görülmemiştir.

disiplinlere mensup ilim adamları meseleyi masaya yatırmıştır. Buradaki tebliğlerde³ kavramın farklı yönlerine temas edilmiş, her akademisyen meseleye kendi kabulleri açısından yaklaşmıştır. Bundan dolayı bu sempozyum meselenin tartışmaları ve problemlerinin tespiti konusunda ancak nisbî bir fayda sağlamış görünmektedir. Bunların hâricinde bir şekilde velâyet konusuna temas eden tezler ve makâleler bulunmaktadır. Bunlar meseleyi gerek Kur'ân-ı Kerîm'deki anlamları îtibârıyla gerekse sâdece bir yönüyle veya bir şahıs açısından ele almış ve konuyla ilgili literatüre katkıda bulunmuştur.⁴

Bu çalışmada ise velâyet kavramının Kur'ânî referansları çerçevesinde sûfiler tarafından nasıl taksim edildiği ele alınacak ve bu taksimin sûfi olmayan bir müfessirin yorumlarıyla karşılaştırması yapılacaktır. Bundan maksat ise sûfilerin kavrama yükledikleri mânânın sûfi olmayan müfessirlerce de paylaşılıp paylaşılmadığını tespit etmektir. Bu karşılaştırma için Zemaşşerî örneğinin tercih edilmesinin sebebi, onun tasavvufun farklı bir metodu benimseyen Mu'tezile mezhebine mensup olması, yazmış olduğu tefsirin yaygın bir te'sire ve kabule mazhar olmasıdır. Bu çerçevede öncelikle kavramın fıkıh örneğinde olduğu gibi disipline özel anlamları dışarıda bırakılarak âyet ve hadislerde geçtiği şekliyle dînî ilimlerde hamledildiği anlam merkezinde kısa bir târihçesi ele alınacaktır. Sonrasında Zemaşşerî öncesi tasavvuf klasikleri ve tasavvufî tefsirlerde velâyetin sûfiler tarafından nasıl anlamlandırıldığı ortaya koyulacaktır. Nihâyetinde ise özellikle tasavvufun bu kavrama yüklediği mânâ için sıklıkla delil getirdiği âyetlerin *el-Keşşâf*'ındaki yorumları çerçevesinde Zemaşşerî tarafından nasıl anlaşıldığı irdelenerek bu anlayışların birbirine yakınlığını/uzaklığı tespit edilecektir. Böylece birbirine uzak görünen iki anlayışın mukâyesesi yapılarak ilgili literatüre katkı sağlanacaktır.

3 Yusuf Şevki Yavuz (ed.), *İslâm Düşünce ve Geleneğinde Kutsiyet, Velâyet, Kerâmet* (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2017).

4 Sayılarının çokluğu sebebiyle makâle hacmindeki bu çalışmada söz konusu araştırmaları teker teker değerlendirme imkânı bulunmamaktadır.

1.Kavramın Târihçesi

Velâyet kavramının kökü olan “v-l-y”den türetilen kelimeler Kur’ân-ı Kerîm’de birbirinden farklı anlamlarda pek çok yerde geçmektedir.⁵ Bu anlamlar tasnif edildiğinde aynı kökten türetilen kelimelerin “yakınlık, dostluk, yardım, berâberlik, bir yere yüzünü dönmek, bir şeyden yüz çevirmek, vâris,⁶ bir şeyin sâhibi ve tasarrufta bulunanı olma⁷ gibi mânâ-lara geldiği görülmektedir. Bütün bu anlam çeşitliliği, kavramın farklı disiplinler tarafından farklı mânâlarda ıstılahlaştırılmasına imkân vermiş görülmektedir. Meselâ fıkıh ilmine göre velâyet “rızası olup olmadığına bakılmaksızın bir sözün başkası hakkında geçerli ve sonuç doğurucu kılınması”⁸ şeklinde bir tür yetki anlamındadır. Yukarıda zikredilen lügat anlamlarına bakıldığında fıkıhın bu tanımının, kelimenin temel anlamlarından biri üzerinden yapılmış olan bir terimleştirme olduğu görülmektedir. Bunun hâricindeki disiplinlerin her ne kadar kendilerine has ıstılahlaştırmaları yok ise de kelimenin mânâ çeşitliliği, ona yüklenen anlamların da farklılaşmasına sebep olmaktadır. Bununla birlikte Kur’ân-ı Kerîm’de genel olarak dost ve yardımcı anlamı kullanılmış olduğundan dînî ilimler umûmiyetle bu mânâyı merkeze almışlardır.⁹

Hadislerde de bu kavram âyetlerde olduğu gibi muhtelif anlamlarda kullanılmıştır. Bütün bir hadis literatüründe bütün farklılıklarıyla bu kelimenin nasıl kullanıldığını irdelemek böyle bir çalışmada mümkün değildir. Bundan dolayı konuyla ilgili en sık zikredilen ve mesnet ittihaz edilen hadislerden biri üzerinden bunu yapmak makâlenin maksadını hâsıl etmek için yeterli olacaktır. Söz konusu hadis şudur:¹⁰

5 Örnek olarak bk. el-Bakara 2/144, 257, 286; Âl-i İmrân 3/63-64, 68, 150, 175; en-Nisâ 4/76; el-Mâide 5/51, 55-56, 80-81; el-En’âm 6/62; el-A’râf 7/3, 27, 30, 196; el-Enfâl 8/40, 72-73; et-Tevbe 9/23, 71; Yûnus 10/62; er-Ra’d 13/11; en-Nahl 16/100; el-Hac 22/78; eş-Şûrâ 42/9; Muhammed 47/11; el-Mümtehhine 60/1; el-Cum’a 62/6; et-Tahrîm 66/2, 4. “v-l-y” kökünden kullanılan bütün kelimeler için bk. Râğûb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî ğarîbi’l-Kur’ân*, ed. Safvan Adnan ed-Dâvûdî (Dimaşk: Dâru’l-Kalem, 1412), “v-l-y”.

6 İsfahânî, “v-l-y”.

7 H. Yunus Apaydın, “Velâyet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/15.

8 Apaydın, “Velâyet”, 43/16.

9 Kavramın âyetlerdeki farklı mânâları için ayrıca bk. Mehmet Sürmeli, “Kur’ân-ı Kerîm’de Velâyet Kavramı”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 9 (2002), 303-336.

10 Velâyet konusunda kaynak gösterilen başka hadisler de bulunmaktadır. Maksadımız kısa bir târihçe vermek olduğundan en fazla atuf yapılan bir hadis-i şerif örneği ile iktifa ettik.

« مَنْ عَادَى لِي وَلِيًّا فَقَدْ آذَنْتُهُ بِالْحَرْبِ، وَمَا تَقَرَّبَ إِلَيَّ عَبْدِي بِشَيْءٍ أَحَبَّ إِلَيَّ مِمَّا افْتَرَضْتُ عَلَيْهِ، وَمَا يَزَالُ عَبْدِي يَتَقَرَّبُ إِلَيَّ بِالنَّوَافِلِ حَتَّى أُحِبَّهُ، فَإِذَا أَحْبَبْتُهُ كُنْتُ سَمْعَهُ الَّذِي يَسْمَعُ بِهِ، وَبَصَرَهُ الَّذِي يُبْصِرُ بِهِ، وَيَدَهُ الَّتِي يَبْطِشُ بِهَا، وَرِجْلَهُ الَّتِي يَمْشِي بِهَا، وَإِنْ سَأَلَنِي لَأُعْطِيَنَّهُ، وَلَئِنِ اسْتَعَاذَنِي لَأُعِيْنَهُ، وَمَا تَرَدَّدْتُ عَنْ شَيْءٍ أَنَا فَاعِلُهُ تَرَدُّدِي عَنْ نَفْسِ الْمُؤْمِنِ؛ يَكْرَهُ الْمَوْتَ وَأَنَا أَكْرَهُ مَسَاءَتَهُ.»

“Her kim bir velî kuluma/dostuma düşmanlık ederse, ben de ona harp îlân ederim. Kulum kendisine farz kıldığım şeylerden daha sevimli bir şeyle bana yakınlık kazanamaz. Kulum bana nâfile ibâdetlerle durmadan yaklaşır, nihâyet ben onu severim. Onu sevince de onun kendisiyle işittiği işitme duyusu, gördüğü görme duyusu, tuttuğu eli ve yürüdüğü ayağı olurum. Benden bir şey istediğinde onu mutlaka veririm; bana sığındığında onu korurum. Yaptıklarım arasında ölmeyi istemeyen mü’min kulumun rûhunu kabzetmek kadar tereddüd ettiğim şey yoktur, zîra ben de onun sevmediği bir şeyi yaşamasından hoşlanmam.”¹¹

Bu hadisin şerhinde farklı görüşler ileri sürülmüştür.¹² Bâzılarına göre velî, Allah’ın şeriatına tâbî olan herkes¹³ iken bir kısım ulemâyâ göre ise Allah’ı bilen (âlim), O’na itaatinde devamlı olan ve kulluğunda ihlaslı olan kimsedir.¹⁴ Bir başka görüşe göre ise emirlerine uymak, nehiyelerinden kaçınmak, nâfile ibâdetleri artırmak, Hakk’ın zikrinden ayrılmamak, kalbinde O’ndan başkasını görmemek, mârifetinin nûruna müstağrak olması sebebiyle O’nun kudretinin delillerinden başkasını müşâhede etmek, âyetlerinden başka bir şey işitmek, O’nu senâ etmekten başka bir şey hakkında konuşmamak, O’na itaat için hareket etmek yoluyla Allah’a yakın olan (mukarreb) kimsedir. Bu özelliklere sâhip olan kişi ise takvâ ehlidir (muttakî).¹⁵

Kavramın farklı ilimleri/metodları temsil eden âlimler tarafından nasıl anlaşıldığı da önemlidir. Örnek olarak bunların birkaçına bakmakta fayda vardır. Takıyyuddin İbn Teymiyye (ö. 728/1328) bu hadis vesilesiyle muhtelif eserlerinde velî tanımına yer vermiştir. İbn Teymiyye’ye göre

11 Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *Câmiu’s-sahîh*, nşr. Abdüsselâm b. Muhammed Allûş (Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 1427), “er-Rikâk”, 38.

12 Bu hadisin tasavvuf açısından şerhi için bk. Mustafa Tahralı, “İbn Arabî’de Bir Hadîs-i Kudsînin Yorumu”, *Nurlar Hazinesi* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2006), 13-43.

13 Yahya İbn Hübeyre, *el-İfsâh an maâni’s-sihâh*, thk. Fuâd Abdülmün’im Ahmed (Riyad: Dâru’l-Vatan, 1418), 7/303.

14 Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu’l-bârî bi şerhi Sahîhi’l-Buhârî*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî - Muhibbuddin el-Hatîb (Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 1379), 11/342.

15 Ahmed b. Muhammed İbn Hacer el-Heytemi, *el-Fethu’l-mübîn bi şerhi’l-erbaîn*, thk. Ahmed Câsim Muhammed el-Muhammed vd. (Cidde: Dâru’l-Minhâc, 1428), 596-597.

velî, Allah'ı tam bir muhabbetle seven, Allah'ın sevdiği, önce farz sonra nâfile ibadetlerle O'na yakınlık kazanan ve böylece kullukta ulaşacağı mertebeye ulaşarak Allah'ı idrâk eden, O'nunla hareket eden, Allah'ın isme duâsını ve sığınma taleplerini kabul ettiği kişidir.¹⁶

Meşhur kelâmcı Seyyid Şerif el-Cürcânî (ö. 816/1413) muhtelif dînî ilimlere âit istilâhların tanımlarını topladığı *Ta'rîfât* isimli eserinde velâyeti hem fıkha hem de sâir İslâmî ilimlerin kabullerine göre ayrı ayrı târif etmiştir. Velîyi ise “araya isyan girmeksizin kulluğu kesintisiz bir şekilde devam eden, Cenâb-ı Hakk'ın kesintisiz bir şekilde ihsan ve lütuflarına mazhar olan, mümkün olduğu kadar Allah'a ve sıfatlarına vâkıf, kullukta dâim, isyandan uzak, lezzet ve şehvetlere dalmaktan yüz çevirmiş kimse” şeklinde tanımlamaktadır.¹⁷

Yukarıda zikredilen ulemâdan metod ve anlayış bakımından farklı bir yere konumlandırılabilir olan Mu'tezile'nin velâyetle ilgili görüşleri yeknesak değildir. Ancak bu mezhepte velâyet kavramı, genel olarak kerâmet ve kerâmetin nübüvvetin tek delîli olarak kabul ettikleri mucize ile karıştırılması merkezinde ele alınmıştır. Bu çerçevede ilk Mu'tezililer velâyeti mü'minler arasında bir derecelenme olarak değil “bütün mü'minlerin velâyeti” olarak görmüşler, kerâmeti ise zikredilen karıştırılma ihtimâlinde dolayı reddetmişlerdir. Müteahhir dönem Mu'tezilileri ise ilk dönemden farklılaşarak kerâmetin imkânını ve böylece zimnen mü'minlerin genel velâyetinin yanında husûsî velâyeti de kabul etmişlerdir.¹⁸

Verilen bilgilerden anlaşıldığı üzere dînî ilimlerde velî kavramı kul açısından “sâlih kul, Allah dostu, Allah'ın sevgili kulu” mânâsında anlaşılmıştır. Bununla birlikte yapılan tanımlardan anlaşılacağı üzere bâzı Mu'tezililer hâric ulemânın geneli velîliği, takvâ merkezli bir kavram

16 Takiyüddin İbn Teymiyye, *Kitâbu'z-zühûd ve'l-verâ' ve'l-ibâde*, thk. Hammâd Selâme - Muhammed Uveyda (Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, 1407), 182; Takiyüddin İbn Teymiyye, *el-Fetâvâ'l-kübrâ* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1408), 5/266-267; İbn Teymiyye'nin el-Furkan isimli eseri çerçevesinde velâyetle ilgili görüşleri için bk. Diego R. Sarrio, “Mânevî Seçkinciliğe Karşı: İbn Teymiyye'nin Velâyet Doktrini”, çev. Mohammad Ajmal Hanif, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27/2 (2022), 405-424.

17 Seyyid Şerif Cürcânî, *Ta'rîfât*, haz. Abdulrahman Acer, çev. Abdülaziz Mecdi Tolun - Abdulrahman Acer (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2014), 114.

18 Konuyla ilgili tafsîlât için bk. Yusuf Şevki Yavuz, “İslâm Akâidinde Kutsiyet, Velâyet ve Kerâmet İncancına İtikadî Mezheplerin Bakışı”, *İslâm Düşünce ve Geleneğinde Kutsiyet, Velâyet, Kerâmet* (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2017), 122-123; Selvi, *İslâmî Kaynaklarda Velâyet ve Kerâmet*, 155-160.

olarak ele almıştır. Başka bir deyişle velî olabilmek için muttakî olmayı şart görmüşlerdir.¹⁹ Bilindiği üzere takvâ, nefsi cezâlandırılacağı söz ve fiillerden uzak tutup Allah'ın rızasına uygun olan amellere sağlamca yapışmaktır. Dikkat edilirse velâyetle ilgili tanımlarda da bâzen takvâ kavramı doğrudan kullanılmış yer yer de anlamı üzerinden bu kavrama atıfta bulunulmuştur. Aşağıda tasavvufun anlayışı özetle zikredilecek ve onun da sâir İslâmî disiplinlerinkine yakın bir velâyet anlayışına sâhip olduğu görülecektir.²⁰

2.Sûfîlerin Velâyet Anlayışı

Tasavvufta velâyet meselesi en başından beri sûfîler tarafından konuşulan meselelerdendir.²¹ Bununla birlikte bu kelimenin tasavvufî bir ıstılah olarak ne zaman ve kim tarafından kullanılmaya başlandığı husûsu tartışmalıdır. Velâyet konusunda ilk müstakil eserin müellifi olduğu için bu kelimeyi tasavvufî bir ıstılah olarak ilk kullanan sûfînin Hakîm et-Tirmizî (ö. 320/932) olduğu olsa da bu iddia yanlıştır.²² Zira Tirmizî'nin hocası olan *Yahyâ b. Muâz er-Râzî* (ö. 258/872) *velâyeti bir kavram olarak*

19 Şia'nın da kendine has bir velâyet anlayışı bulunmaktadır. Ancak bunun tafsilî bizim çalışmamızın sınırları dışındadır. Velâyetin tasavvufta nasıl anlaşıldığı ve bunun Şia'nın velâyet anlayışı ile mukâyesesi için bk. Mehmet Şirin Ayış, "Tasavvufa Yönelik Eleştiriler Bağlamında 'Velâyet' Kavramının Kaynaklarda Ele Alınışı", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 45 (2020), 37-61; Saida Darieva, "The Concept Of Wilayah In Shi'ism And Sufi'ism: Some Comparative Analysis", *Doğu Araştırmaları* 18 (2018), 45-62.

20 Tasavvufta velayetin etraflı bir târihçesi ve değerlendirmesi için bk. Ali İhsan Kılıç - Safi Arpağuş, "İbnü'l-Arabî'nin Özel Velayet (Velâyet-i Hâssa) Teorisi: Kesb ile Vehb Arasında Seçkinliğin Temellendirilmesi", *Kocaeli İlahiyat Dergisi* 5/2 (2021), 507-520; Salih Çift, *Hakîm Tirmizî ve Tasavvuf Anlayışı* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2008), 315-320.

21 Konuyla ilgili daha ziyâde Hakîm et-Tirmizî merkezli bir değerlendirme için bk. Bernd Radtke, "The Concept Of Wilaya In Early Sufism", *The Heritage Of Sufism*, ed. Leonard Lewishon (Oxford: Oneworld, 1999), 483-496 Tasavvufta velayetin etraflı bir târihçesi ve değerlendirmesi için bk. Çift, *Hakîm Tirmizî ve Tasavvuf Anlayışı*, 315-372; İslâmî kaynakların merkezinde velâyetin mâhiyeti ile ilgili genel bir araştırma ve değerlendirme için bk. Selvi, *İslâmî Kaynaklarda Velâyet ve Kerâmet*, 15-186; Ahmet T. Karamustafa, "Cüneyd-i Bağdâdiye Göre Velâyet", çev. Melek Karacan, *Mütefekkir* 7/13 (2020), 283-290; Ayrıca bk. Süleyman Uludağ, "Velî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/25-28.

22 Muhammed Âbid Câbirî, *Arap-İslam Kültürünün Akıl Yapısı Arap-İslam Kültüründeki Bilgi Sistemlerinin Eleştirel Bir Analizi*, çev. Burhan Köroğlu vd. (İstanbul: Kitabevi, 2000), 442. Câbirî'nin genel olarak velâyetle ilgili tartışmalı yorumları için bk. Câbirî, *Arap-İslam Kültürünün Akıl Yapısı Arap-İslam Kültüründeki Bilgi Sistemlerinin Eleştirel Bir Analizi*, 439 vd. Bu yorumların kısmen yanlış olduğu değerlendirmesi için bk. Çift, *Hakîm Tirmizî ve Tasavvuf Anlayışı*, 315.

kullanmıştır ve -şu anki bilgilere istinâden- bu kelimeyi tasavvufî bir istilâh olarak ilk kullanan sûfî olarak kabul edilmelidir.²³ Bununla birlikte bu konuyu bir teori kabilinden etraflıca ve derinlemesine yazarak tasnife tâbî tutan, böylece velâyetle ilgili tartışma ve tenkitlerin de bir nevi fitilini ateşleyen sûfî ise Hakîm et-Tirmizî'dir. *Hatmu'l-evliyâ* isimli eseriyle Tirmizî, velâyeti yazılı literatüre tasavvufî bir kavram olarak yerleştiren kişidir. Velîyi; farzları edâ edip haramlardan kaçınan “velîyyu hakkillâh”,²⁴ bunların yanında seyr u sülûk yaparak arınmış olan “velîyyullah” şeklinde ikili tasnifle ele alan Tirmizî, velîyyullahı temellendirmek için yukarıda zikir geçen âyet ve hadîs-i şerife atıf yapmaktadır.²⁵

Velâyetle ilgili tafsîlatlı bilgiler vermekle birlikte Tirmizî, eserinde önceki sûfîlerin sözlerine pek yer vermemektedir. Bu çalışmanın hedeflerinden biri olan velâyetin sûfîlerin gündeminde nasıl bulunduğu anlaşılabilmesi için ise ulaşılabilen ilk rivâyetlere mürâcaat etmek gereklidir. Bu rivâyetler de hem *Risâletü'l-Kuşeyriyye*'de hem de Keşfu'l-mahcûb'da müstakil olarak “velâyet” başlığı altında nakledilmiştir.²⁶

Risâle'de yer alan rivâyetlerden anlaşıldığına göre h. II. asırdan itibaren velî ve velâyet meselesi sûfîlerin gündeminde yer almaya başlamıştır.²⁷ Bu durum, aslında dînin temel kaynaklarında bulunan bu kavramın h. II. asır itibâriyle tartışma konusu olduğu ve hakkında farklı yorumların ortaya çıkmış olduğu düşüncesini akla getirmektedir. İlk zâhid ve sûfîlerin yaptıkları tanımların genel çerçevesi şu şekildedir: Dünya ve âhirete karşı zühd, ibâdet, taat, riyâzet ve mücâhede ehli olmak, Allah'tan râzî olmak ve Allah'ın râzî olduğu bir kul olmak, kendinden fânî Hak'ta bâkî olmak, Allah'ı hatırlatan bir kul olmak, amel ile hâl, hâl ile ahlâk

23 Salih Çift, “Yahyâ b. Muâz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/208. Buradaki ilk kullanımdan kastın “tasavvufî bir istilâh olarak ilk kullanım” olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Zira ilerleyen satırlarda da temas edileceği üzere bu kelime Râzî'den önce de sûfîlerin gündeminde olmuştur. Ancak anlaşıldığı kadarıyla sonradan kabul gördüğü şekliyle bir istilâh olarak ele alınmamıştır.

24 Hakîm et-Tirmizî, *Hatmu'l-evliyâ*, thk. Osman İsmâil Yahyâ (Beirut: Ma'hedü'l-Âdâbi's-Şarkıyye, 1965), 118; Krş. Hakîm et-Tirmizî, *Hatmu'l-evliyâ*, çev. Salih Çift (İstanbul: İnsan Yayınları, 2006), 45.

25 et-Tirmizî, *Hatmu'l-evliyâ*, 1965, 331; Krş. et-Tirmizî, *Hatmu'l-evliyâ*, 2006, 85; Tirmizî'nin velâyet anlayışı ile ilgili kapsamlı değerlendirmeler için bk. Çift, *Hakîm Tirmizî ve Tasavvuf Anlayışı*, 311-372.

26 Birbirinin tekrarı olan bu rivâyetlerin değerlendirilmesi, kronolojik olarak önce olması ve *Keşfu'l-mahcûb*'un kaynakları arasında yer alması bakımından *Risâle* merkeze alınarak yapılmıştır.

27 Zira *Risâle*'de konuyla ilgili sözü nakledilen İbrâhim b. Edhem'in vefat târihi 161/778'dir.

kazanmak, sâdece Allah ile meşgul olmak, zikir yoluyla kurb, üns, ferdâniyet ve beka ehli olmak, mâzi, hâl ve istikbal konusunda kaygısız, havf, recâ ve hüzünden kurtulmuş olmak.²⁸

İlk sûfilerin bu ifâdelerinden yola çıkılarak yapılan değerlendirme neticesinde Tirmizî'nin velîyyullah için yaptığı tanımın kendinden önceki sûfilerin bu konudaki sözlerinin daha derli toplu ifâde edilmiş ve ıstılahlaştırılmış hâli olduğu anlaşılmaktadır. Ancak yaptığı tasnif en azından isimlendirme olarak genel kullanıma mazhar olmamış görünmektedir.

*Hatmu'l-evliya'*dan sonra konu ile ilgili tasnifin ilk görüldüğü eser Kelâbâzî'nin (ö. 380/990) et-Taarruf'udur. Kelâbâzî kendinden önce bu hususta yapılan târiflere temas etmeksizin kerâmet ve mucize başlığı altında velînin sınıflarından ve husûsiyetlerinden bahsetmiştir. Onun tasnifi de Tirmizî'ninki gibi ikilidir. Ancak Tirmizî'de farzları edâ ve haramlardan kaçınma yâni takvâ birinci tür velîlik için esas iken Kelâbâzî'de bu esas "îman" olarak belirlenmiştir. Buna göre Allah'a sahih bir şekilde îman eden herkes O'nun düşmanı olma hâlinden çıkararak velîsi olur ki bu, Mu'tezile'nin velî tanımıyla aynıdır.²⁹ Her mü'min Allah'ın velîsidir. Ancak Kelâbâzî Mu'tezile'den farklı olarak ikinci bir tür velîlikten daha bahseder. Bu ise "ihtisâs, ıstifâ ve ıstınâ" velâyetidir. Bu tür velîlik, seyr u sülûk yapmayı, velâyeti ve onun hakikatini bilmeyi gerektirir. Kelâbâzî her ne kadar sonradan yaygınlaştığı hâliyle velâyet-i âmme ve velâyet-i hâssa şeklinde bir isimlendirme yapmamışsa da birincisinin umûmî ikincisinin husûsî olduğunu söylemekle³⁰ bu isimlendirmeye imkân sağlamış görünmektedir. Onun tasnifi, tasavvufta yaygınlıkla kabul edilen bir tasniftir.

Benzer bir tasnife Kelâbâzî ile muâsır sayılabilecek olan Ebû Tâlib el-Mekkî'de de (ö. 386/996) tesâdüf edilmektedir. O da mü'minlerin umûmu için bir velâyet türünden bahsederken muttakî ve sâlih kullar

28 Abdülkerim el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, thk. Abdülhalim Mahmud - Mahmud b. eş-Şerif (Kahire: Dâru'ş-Şa'b, 1989), 436-442. Krş. Abdülkerim Kuşeyrî, *Tasavvuf İlmîne Dâir Kuşeyrî Risâlesi*, haz. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1981), 368-373.

29 Mu'tezile'nin velâyet meselesini dostluk-düşmanlık karşıtlığı çerçevesinde anlamış ve bu hususta iki fırkaya ayrılmış olduğuna dâir bilgiler için bk. Ebu'l-Hasen el-Eş'ârî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfi'l-musallîn: İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, çev. Mehmet Dalkılıç - Ömer Aydın (İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2005), 221.

30 Ebûbekir Muhammed b. İshak el-Kelâbâzî, *Kitâbu't-Taarruf lîmezhebi Ehli't-tasavvuf*, thk. Arthur John Arberry (Kahire: Mektebetü Hancî, 1994), 47; Krş. Ebûbekir Muhammed b. İshak Kelâbâzî, *Doğuş Devrinde Tasavvuf: Taarruf*, haz. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1979), 111.

için başka ve daha üstün bir velâyetten söz etmekte, her iki velî taifesinin husûsiyetlerini âyetlere atıfla uzunca anlatmaktadır.³¹

Bu tasnifi yapmış olmakla birlikte ne Kelâbâzî ne de Ebû Tâlib el-Mekkî velînin ne lügavî mânâsına ne de ıstılâhî tanımına yer vermiştir. Bunları *Risâletü'l-Kuşeyriyye*'de bulmak mümkündür. Abdülkerim el-Kuşeyrî (ö. 465/1072) müstakil bir başlık altında işlediği velâyet bahsinde Yûnus Sûresi 62-64. âyetlerine ve yukarıda zikri geçen hadîs-i şerife atıf yaparak konuyu ele almış, şu tanımları yapmıştır:

Velînin iki mânâsı vardır: Velî “feil” vezninde ve ism-i mef‘ul mânâsındadır. Velî, işlerini görmeyi Hak Teâlâ'nın uhdesine aldığı kimse-dir. Allah Teâlâ ‘sâlih insanların işlerini deruhde etmiştir’ (el-A‘râf 7/196) buyurmuştur. Allah velîsini bir lahza bile nefsi ile baş başa bırakmaz, tersine velîsinin işlerini görmeyi ve gözetmeyi üzerine alır.

Velî, “feil” vezninde ism-i fâilin mübâlağa sığasıdır. Velî, Allah'a ibâdet ve itaat işini uhdesine alan kişidir. Velînin ibâdeti, araya bir isyan hâli girmeksizin devam eder.

Bir kimsenin velî olması için her iki mânâdaki velîlik vasfına hâiz olması îcap eder. Velînin en son haddine varıncaya kadar ve en mükemmel şekilde Allah Teâlâ'nın hukukuna riâyet etmesi, Allah Teâlâ'nın ise gerek emniyette gerekse sıkıntıda velîsini devamlı olarak muhâfaza etmesi lâzım gelir.³²

Bu konuya eserinde en geniş yer ayıran sûfî müellif Hucvirî'dir (ö. 465/1072). O, velâyetin kabûlünün mârifet ve tasavvuf yolunun aslı ve esâsı olduğunu söyleyerek meselenin ehemmiyetine dikkat çekmiştir. Kuşeyrî'nin lügavî ve ıstılâhî anlamda söylediklerini farklı âyet ve hadisleri şâhid göstererek genişletmiş, ashâbın velâyetine delâlet edecek bâzı hadîseler nakletmiştir. O da kendinden öncekiler gibi Yûnus Sûresi'nin ilgili âyetlerine ve yukarıda zikredilen hadîs-i şerife atıflarda bulunarak meseleyi îzah etmiştir. Ayrıca velâyeti sûfîlerden farklı anlayan mezheplere de işâret etmiş, Mu‘tezile'nin “mü'minlerden birine, öbüründe

31 Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb fî muâmeleti'l-mahbûb ve vasfî tarîki'l-mürîd ilâ makâmi't-tevhîd*, thk. Mahmud İbrâhim Muhammed er-Rıdvânî (Kahire: Mektebetu Dâri't-turâs, 2001), 1/318-320; Krş. Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kütü'l-kulûb: Kalplerin Azığı*, çev. Yakup Çiçek - Dilâver Selvi (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2003), 1/447-451.

32 el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 436; Krş. Kuşeyrî, *Tasavvuf İlmine Dâir Kuşeyrî Risâlesi*, 368-369.

bulunmayan bir şeyin tahsis edilmesini” reddettiğini söylemiş ve bunun yanlışlığına dâir birtakım deliller ileri sürmüştür.³³

Kur’ânî bir kavram olması dolayısıyla velâyetin anlaşılması için tasavvuf klasiklerinin yanında sûfî müfessirlerin konunun temel referansı olan Yûnus Sûresi 62-64. âyetlerini nasıl anladıklarına temas etmekte fayda görülmektedir.

İlk sûfî müfessir sayılan Sehl b. Abdullah et-Tüsterî (ö. 283/896) sâdece 62. âyetle ilgili açıklamalar yapmıştır. Bu âyetin tefsirinde “velî” kelimesine odaklanan Tüsterî, Allah Rasûlü’nün Allah’ın velîlerini “Görüldüklerinde Allah hatırlanır”³⁴ şeklinde tavsif ettiğini söyleyerek ayrıca vasıflarını sayar. Tüsterî’ye göre velî, Allah için mücâhede eden, O’na ulaşmak için önde giden, fiillerinde dâima Allah’ın rızâsına muvâfakat eden ve gerçek mü’min olan kimsedir.³⁵ Tüsterî’nin tanımından bu âyette zikredilen velînin îman ettikten sonra Allah’ın rızâsına uygun olmayan şeyleri terk eden, uygun olanlarla amel eden, böylece bâtını temizliği zâhirine akse-derek görüldüğünde Allah’ı hatırlatan muttakî mü’min olduğu anlaşılmaktadır. Her ne kadar muttakî sıfatı zikredilmemişse de yapılan tavsif bu sığata uygun düşmektedir.

Ebû Abdurrahman Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî (ö. 412/1021) Tüsterî’ye nisbetle âyetin tefsirine daha geniş yer verir. Ancak o, tanım yapmaktansa velînin tavsifiyle iktifa eder ve bu çerçevedeki rivâyetleri nakleder. Âyetteki “onlara korku ve hüzn yoktur” kısmına odaklanan müfessir hem velînin hem de onun vesilesiyle sâirlerinin emîn olacağına vurgu yapar. Ayrıca her bir velînin Allah’ın şu dört isminden birinin hükümünde bulunduğunu söyler: el-Evvel, el-Âhir, ez-Zâhir, el-Bâtın. Bunların hükmü altında bulunmanın neticelerini de zikreder. Sülemî’nin tefsire

33 Ali b. Osman Hucvirî, *Keşfu’l-mahcûb*, nşr. Ahmed Rabbânî (Lahor: y.y., 1967), 225-231; Krş. Ali b. Osman Hucvirî, *Keşfu’l-mahcûb: Hakikat Bilgisi*, haz. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1996), 326-332. Hucvirî bu konuyu kerâmet meselesini de içerek şekilde ele almış, hem sûfîlerin velâyetle ilgili sözlerini nakletmiş hem de kerâmet örneklerine yer vererek her iki konudaki muhtemel itirazlara cevaplar vermiştir. bk. Hucvirî, *Keşfu’l-mahcûb*, 231-263; krş. Hucvirî, *Keşfu’l-mahcûb: Hakikat Bilgisi*, 333-363.

34 Abdullah İbn Mübârek, *Kitâbu’z-zühd ve’r-rekâik*, thk. Habîburrahman el-A’zamî (Beirut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, ts.), 72.

35 Sehl b. Abdullah et-Tüsterî, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-azîm*, thk. Tâhâ Abdurraûf Sa’d - Sa’d Hasan Muhammed Ali (Kahire: Dâru’l-Harem li’t-Turâs, 2004), 163. Bu açıklamanın devâmında Tüsterî abdâl, evtâd ve siddîk gibi velîlerin sınıflarından bahseder. bk. et-Tüsterî, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-azîm*, 163-164.

mevzu olan meseleyle ilgili rivâyetleri nakletmek şeklindeki genel tarzı burada da kendini göstermektedir. O velînin vasıfları ve ona verilen müjdenin mâhiyeti ile ilgili kendisine ulaşan pek çok rivâyete yer vermektedir.³⁶

Sülemî'nin talebesi Abdülkerim el-Kuşeyrî de *Letâifu'l-işârât* isimli tefsirinde bu âyette geçen velî kavramı ile ilgili *Risâle*'sindekine benzer tanımlar yapmıştır. Lâfzın fâil ve mef'ul olabilme ihtimallerinden yola çıkarak velîyi "araya hiçbir günah girmeden ibâdetlere devam eden" ve "bütün hallerinde sıkıntılardan korunmuş olan" kimse şeklinde tanımlamaktadır. Bu çerçevede velî, sıkıntının en büyüklerinden olan günah işlemekten de korunmuş olmalıdır. Burada akla, peygamber olmayan birinin ismet sıfatı ile nasıl muttasıf olacağı sorusu haklı olarak gelmektedir. Kuşeyrî bu muhtemel soruyu velînin peygamber gibi hiç günâha yeltenmemesi değil geçici ve nâdiren yeltenebilmesi fakat bunda ısrar etmemesi olarak cevaplar. Bu durumda velînin korunmuşluğu/mahfuz oluşu günahla ısrar etmekten korunması şeklindedir. "Onlar îman etmiş ve takvâya ermiş kimselerdir" meâlindeki 63. âyeti de velâyetin takvâ şartına bağlı olduğu şeklinde yorumlar.³⁷

Sûfî müelliflerden nakledilen tanımlarla birlikte değerlendirildiğinde tasavvufî tefsirlerin klasiklerden farklılaşmadıkları, âyet ve hadisler çerçevesinde velâyetin mânâ derinliğini tespit ederek onu bir kavram olarak şekillendirilmiş oldukları görülmektedir. Bu çerçevede sûfîlerin velâyeti Kur'ân-ı Kerîm ve hadislerdeki mânâların tamamını kapsayacak şekilde umûmî ve husûsî şeklinde ikiye ayırdıkları anlaşılmaktadır. Velâyet-i âmme bütün mü'minlerin Allah'ın velîsi olması şeklindedir ki bunun için îman etmek yeterlidir. Velâyet-i hâssa ise îman edip sâlih amel işleyen ve haramlardan kendini koruyan, bunlara ilâveten Allah'ın rızâsını kazanabilmek ve O'na yakınlık kazanabilmek için nâfilelerle meşgul olan kimselerin velîliğidir. Bunun için ise îmandan sonra takvâ gereklidir. Ayrıca tanımlardan anlaşıldığı kadarıyla sûfîlerin bir kısmı velâyet-i hâssa için seyr u sülûkün gerekli olduğuna işâret etmektedir.³⁸

36 Ebû Abdurrahman Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî, *Hakâiku't-tefsîr*, thk. Seyyid İmrân (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001), 1/305-308.

37 Abdülkerim Kuşeyrî, *Letâifu'l-işârât*, thk. İbrâhim Beysûnî (Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 2000), 2/104-106; Krş. Abdülkerim Kuşeyrî, *Kur'ân-ı Kerîm Tefsiri: Letâifu'l-işârât*, çev. Mehmet Yalar (İstanbul: İlk Harf Yayınları, 2012), 2/470-474.

38 Bu başlık altında Zemahşerî'ye kadarki dönemde sûfîlerin velâyetle ilgili düşüncelerini tespit etmek hedeflendiğinden Zemahşerî'den sonra yaşamış olan sûfîlerin konuyla ilgili fikirlerine

Bu ayrımın yapılması, velâyetle ilgili bâzı âyetlerin değerlendirme dışında bırakılmaması veya mânâ karışıklığına yol açacak şekilde yorumlanmaması için gerekli görünmektedir. Bu duruma Zemahşerî örneğinde aşağıda temas edilecektir.

3. Zemahşerî'nin Velâyete Yüklendiği Anlam

Tasavvufta velâyeti temellendirmek için sıklıkla başvuru olan Yûnus Sûresi 62-64. âyetler hakkındaki tefsirine geçmeden evvel Zemahşerî'nin genel olarak velîlik hakkında ne düşündüğünü tespit etmek gerekmektedir. Bu tespit, onun *Keşşâf* 1 ile sınırlı tutulacaktır.³⁹

Zemahşerî “ولایة” kavramının okunuşunun onun mânâsına etki edeceğinden hareketle bu konudaki iki ihtimâli değerlendirir. Fetha ile “velâyet” şeklinde okunduğunda “yardım etme ve velîsi olma, yani sahip çıkma”, kesre ile “vilâyet” şeklinde okunduğunda ise “mülk ve saltanat” anlamlarına geldiği tespitini nakleder. “هَذَاكَ الْوَلَايَةُ لِلَّهِ الْحَقُّ” (*İşte burada velâyet Hak olan Allah'a mahsustur*) [el-Kehf 18/44] âyetinin tefsirinde bu iki masdarın farklı mânâlarına göre yorumlarını genişletir. Bu çerçevede o, “mü'min velîlerine kâfirler karşısında yardım eder” mânâsını da zikretmektedir.⁴⁰

Zemahşerî, Secde Sûresi'nin 4. âyetinde geçen “مَا لَكُمْ مِنْ دُونِهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا” (*Sizin O'ndan başka ne veliniz ne de şefaatiniz vardır*) [es-Secde 32/4] ifâdesinin tefsirinde velî kavramını şöyle açıklamaktadır:

İki mânası vardır; birincisi: Eğer siz O'nun rızâsını öte aşarsanız o takdirde kendiniz için bir velî -yani size yardım edecek bir yardımcı- ve

yer verilmemiştir. Bu sûfîlerin en mühimi olan İbnü'l-Arabî'nin velâyet hakkındaki görüşlerinin bir özeti için bk. Kılıç - Arpağuş, “İbnü'l-Arabî'nin Özel Velayet (Velâyet-i Hâssa) Teorisi: Kesb ile Vehb Arasında Seçkinliğin Temellendirilmesi”, 520-541. Konu hakkında yapılmış etraflı bir çalışma için bk. Michel Chodkiewicz, *Le sceau des saints : prophétie et sainteté dans la doctrine d'Ibn Arabi* (Paris: Librairie Gallimard, 1986); Michel Chodkiewicz, *Velayet Mührü: İbn Arabî Öğretisinde Nübüvvet ve Velayet*, çev. Birol Biçer (İstanbul: Sufi Kitap Yayınları, 2022).
39 Zemahşerî'nin genel olarak tasavvufa yaklaşımı için bk. Şeyma Altay, “Mu'tezilî Müfessir Zemahşerî'nin Tasavvufa Yaklaşımı”, *Dergiyant* 9 (2021), 518-542; Zemahşerî'nin muhtelif tasavvufî kavramları nasıl anladığına dâir bk. Murat Kaya, *Zemahşerî'de Tasavvufî Kavramlar (Makâmât Örneği)* (Van: Yüzcüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006).

40 Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârîzmî Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri = el-Keşşâf an hakâiki gavâmidi't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fi vucûhi't-te'vil*, ed. Murat Sülün, çev. Muhammed Coşkun vd. (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2018), 4/68.

size şefaath edecek bir şefaathçi bulamazsınız. İkincisi; şüphesiz Allah, sizin her türlü maslahatınızı üstlenen veliniz ve şefaathçinizdir; yâni mecaz yoluyla sizin yardımcınızdır, anlamındadır; çünkü şefaathçi, şefaath ettiği kimseye yardım etmektedir. Tıpkı şu âyetteki gibi: مَا لَكُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا نَصِيرٍ” (Ve sizin için Allah'tan başka bir velî ve yardımcı yoktur.) [el-Bakara 2/107] Ve O sizi yüz üstü bırakırsa o takdirde sizin için ne velî ne de yardımcı kalacaktır.⁴¹

Buna göre velî, şefî' ve nasîr ile müterâdiftir, yâni “yardımcı” anlamına gelmektedir. Nitekim Zemahşeri'ye göre şefaath edebilecek olanlar, Allah'ın sevdiklerini seven sevmediklerini sevmeyen ve bundan dolayı da onlara şefaath etmeyecek olan velî kullarıdır.⁴² Bu mânânın yanı sıra Zemahşeri, velâyetin “yakınlık” anlamına geldiğini ve “uzaklık” anlamına gelen adâvetin zıddı olduğunu, velî kelimesinin hem yakın olan hem yakın olunan kimse için kullanılabilmekte olduğunu belirtmektedir.⁴³ Ayrıca “dost, sâhip, seven, amellerinin karşılığını vermeyi üstlenen”⁴⁴ “emrine itaat edilen”⁴⁵ şeklindeki anlamlar da Zemahşeri'nin velî kavramı için kullandığı karşılıklardandır.

Velî ve onunla aynı kökten türetilen bâzı kelimeler ezdâddandır; çift taraflı anlama sâhiptir ki Zemahşeri de buna temas etmektedir.⁴⁶ Bu, kendisi için bu kelimelerin kullanıldığı şey hakkında hem fâil hem de mef'ûl anlamı kazandırmaktadır. Yâni velî, seven-sevilen, yardım eden-edilen, işi üstlenen-işi üstlenilen, destek olan-olunan şeklinde zıd anlamlara gelmektedir. Burada şu sorular akla gelmektedir: Mü'minlerin velîsi Allah iken Allah'ın velîsi de mü'minler olmaktadır, ancak bu bütün anlamları itibâriyle doğru mudur? Yâni her mü'min Allah Teâlâ'nın sevdiği, işlerini üstlendiği, yardım ettiği dostu mudur? Mu'tezile'nin iddia ettiği gibi her birini eşit miktarda mı sevmekte ve değer vermektedir yoksa mü'minlerin

41 Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmi Zemahşeri, *Keşşâf Tefsiri* = *el-Keşşâf an hakâiki gavâmidî't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fi vucûhi't-te'vil*, ed. Murat Sülün, çev. Ahmet Alim vd. (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2018), 5/308.

42 Zemahşeri, *el-Keşşâf*, 2018, 5/1018-1020.

43 Zemahşeri, *el-Keşşâf*, 2018, 5/522.

44 Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmi Zemahşeri, *Keşşâf Tefsiri* = *el-Keşşâf an hakâiki gavâmidî't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fi vucûhi't-te'vil*, ed. Murat Sülün, çev. Muhammed Coşkun vd. (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017), 2/744.

45 Zemahşeri, *el-Keşşâf*, 2017, 2/834.

46 Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmi Zemahşeri, *Keşşâf Tefsiri* = *el-Keşşâf an hakâiki gavâmidî't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fi vucûhi't-te'vil*, ed. Murat Sülün, çev. Muhammed Coşkun vd. (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017), 3/102.

O'nun velîsi olması husûsunda bir derecelenme söz konusu mudur? Eğer derecelenme varsa bunun kıstası nedir? Bu soruların cevâbı aslında sûfi-lerin velâyet anlayışı bahsinde kısaca verilmişti. Burada ise aynı sorulara Zemahşerî'nin perspektifinden cevaplar bulunmaya çalışılacaktır.

Zemahşerî'nin yer yer "mü'min velîler" ifâdesini kullanması dikkat çekicidir. Yukarıda zikredilen Kehf Sûresi'nin 44. âyetinin tefsirinde o, "mü'min velîlerine kâfirler karşısında yardım eder" şeklinde bir yorum yapmaktadır.⁴⁷ "Mü'min velîler" terkibi "mü'min olmayan velîler" in de olabileceğini akla getirmektedir. Allah'ın kâfir velîleri olamayacağına göre bu ifâde, Zemahşerî'nin velâyet için îmânı yeter şart gördüğünü ihsas eder. Nitekim o, kerâmet sayılabilecek nîmetlere "Allah'ın velî kul-ları olan mü'minler" in daha lâyük olduğunu söylerken velîlikle mü'min-liği eşitlemiş olmaktadır.⁴⁸ Ayrıca "Oysa güç şan ve şeref yalnızca Allah'a, Resûlü'ne ve mü'minlere âittir" [Münâfikûn 63/8] âyetini "izzetin sâdece Allah'a ve velîlerine âit olduğu" şeklinde anlaması da⁴⁹ bunu göstermek-tedir. Burada o, Allah Rasûlü'nü (sallallâhu aleyhi vesellem) ve mü'min-leri aynı kümede "velîler" şeklinde zikretmektedir ki bunu da en geniş kapsamda îman mümkün kılmaktadır.

Bu yorumları çerçevesinde Mu'tezile'nin "her mü'min, Allah'ın velî-sidir" genel kabulünü paylaştığı anlaşılan Zemahşerî'nin bu kabulüyle birlikte değerlendirildiğinde problemlerli sonuçlara sebep olacak yorum-lar yaptığı da göze çarpmaktadır. Bu çerçevede o, Câsiye Sûresi'nin 19. âyetindeki "وَاللَّهُ وَلِيُّ الْمُؤْمِنِينَ" (*Allah ise muttakîlerin velîsidir*) ifâdesinde herhangi bir îzahta bulunmamıştır.⁵⁰ Bu durumda Zemahşerî, ya "her mü'min, Allah'ın velîsidir" fikri çerçevesinde bütün mü'minlerin takvâ ehli olduğunu kabul etmekte ya da muttakîleri ayrı bir kategori olarak velî kabul etmektedir. Ancak ikinci ihtimâlin doğruluğuna dâir bir kari-ne bulunmamaktadır.

47 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2018, 4/68. Diğer bâzı örnekler için bk. Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri = el-Keşşâf an hakâiki gavâmidi't-ten-zil ve uyûni'l-ekâvil fi vucûhi't-te'vil*, ed. Murat Sülün, çev. Muhammed Coşkun vd. (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2016), 1/682, 724.

48 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2016, 1/682. Ayrıca bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2016, 1/724.

49 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2018, 5/558. Ayrıca bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2018, 5/1156; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2017, 3/960.

50 Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri = el-Keşşâf an hakâiki gavâmidi't-tenzil ve uyûni'l-ekâvil fi vucûhi't-te'vil*, ed. Murat Sülün, çev. Abdülaziz Hatip vd. (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2020), 6/130.

Bunu şöyle formüle etmek mümkündür:

1. Her mü'min, Allah'ın velîsidir. (Mu'tezile'nin ve Zemahşerî'nin velâyetle ilgili kabulü)
2. Allah muttakilerin velîsidir. (Câsiye Sûresi 19. âyet)
3. O halde her mü'min muttakîdir, takvâ ehli olmayan mü'min değildir. (Sonuç)

Nahl Sûresi'nin 128. âyetinde geçen “إِنَّ اللَّهَ مَعَ الَّذِينَ اتَّقَوْا وَالَّذِينَ هُمْ مُحْسِنُونَ” (*Allah elbette muttakilerle beraberdir*) ifâdesini de “Yani, günahlardan kaçınanların ve amellerinde ‘ihسان üzere olanların’ velîsidir” şeklinde anlamıştır.⁵¹ Bu da ya her mü'mini velî olarak kabul etmekten dolayı aynı zamanda amellerinde ihسان üzere olan muhsin olarak ya da muhsinleri ayrı bir kategorideki veliler olarak kabul etmeyi gerektirmektedir. Ancak burada da ikinci ihtimâlîni doğruluğuna dâir bir karine bulunmamaktadır.

Bunu da şöyle daha anlaşılır kılabiliriz:

1. Allah muttakilerle berâberdir. (Nahl Sûresi 28. âyet)
2. Yani, günahlardan kaçınanların ve amellerinde ‘ihسان üzere olanların’ velîsidir. (Zemahşerî'nin âyete yüklediği anlam)
3. Her mü'min, Allah'ın velîsidir. (Mu'tezile'nin ve Zemahşerî'nin velâyetle ilgili kabulü)
4. O halde her mü'min günahlardan kaçınan ve amellerinde ihسان üzere olandır, ya da günahlardan kaçınmayan ve amellerinde ihسان üzere olmayan mü'min değildir. (Sonuç)

Bu sonuçlara göre mü'minler arasında bir ayırım kabul etmemek gerekmektedir. Halbuki Zemahşerî Enfâl Sûresi'nin 34. âyetinin tefsirinde mü'minler arasında iyilik ve takvânın ayırt edici bir vasıf olduğunu, bunlara sâhip olanlarla olmayanların aynı derecede olamayacağını ifâde etmektedir.⁵² Burada kastedileni daha açık hâle getirmek için müfessirin mü'min ya da îman tanımına bakmanın faydası olacaktır.⁵³ Zemahşerî “sahih îman”ı şöyle târif etmektedir: “Sahih iman, kişinin hakka kalben inanması, onu dili ile ifâde etmesi ve amelleri ile tasdik etmesidir. Kalben

51 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2017, 3/1058.

52 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2017, 2/1128.

53 Mu'tezile'de iman konusu farklı yönleriyle tartışılmış ve mezhep içinde birçok fırka ortaya çıkmıştır. Zemahşerî'nin bu konudaki fikirlerinin daha iyi anlaşılması bu fikir zemininin bilinmesiyle mümkün olacaktır. Biz çalışmamızın sınırları dâhilinde kalacağımız için tafsîlâta girmiyoruz. İlgili tartışmalar için bk. el-Eş'ârî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve ihtilâfi'l-musallîn: İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, 221-228.

inanmayı ihlâl eden kişi dili ile şehâdet getirip amel etse dahi, münâfiktir. Şehâdeti ihlâl eden kişi kâfirdir; ameli ihlâl eden kişi ise fâsıktır.”⁵⁴

Bu tanımdan anlaşıldığına göre sahih mü'min kalben inanan, îmânını dili ile ikrar ve amelleri ile tasdik eden kimsedir. Bu üçünden ilk ikisinin ihlâli kişiyi mü'min olma, amelin ihlâli kişiyi sahih mü'min olma vasfından uzaklaştıracaktır. Bu durumda amel sahih îmânın bir cüz'ü gibi olacaktır ki bu da büyük günah işleyen kişiyi mü'min kabul etmeyen Mu'tezile'nin “el-menzile beyne'l-menziyleyn” düsturuna uygun bir yorumdur.⁵⁵ Ancak şu sorular cevapsız kalmaktadır: Sayılan üç durumdan herhangi birini ihlâl etmeyene neden mü'min değil de sahih mü'min denmektedir? Sahih mü'minin tanımı yukarıdaki gibi ise sâdece mü'minin tanımı nedir ve aralarında nasıl bir fark bulunmaktadır? Normalde Mu'tezile büyük günah işleyeni mü'min görmezken Zemahşerî burada neden sâdece amellerini yerine getirmemeyi sahih mü'min olmamak şeklinde tanımlamıştır? Ayrıca Zemahşerî'nin sahih îmânın gerek şartı olarak sunduğu “inancın gereği gibi amel etmek”, emredilenleri yerine getirmek ve nehy edilenlerden uzak durmak demektir. Bu da haramdan ve helâli terk etmekten sakınmak demek olan takvâya işâret etmektedir. Buna göre Zemahşerî sahih mü'min olmanın şartını takvâ olarak belirlemiş görünmektedir.

Mâlum olduğu üzere amellerin terk edilmemesi, harama düşmekten ve helâli ihlâl etmekten sakınmak, dînî istilâhâtta “takvâ” kavramı ile karşılanmaktadır.⁵⁶ Zemahşerî'nin yukarıdaki açıklamalarından anlaşıldığına göre takvâ sahih îmânın şartı gibidir. Muttakî olmayan sahih mü'min olamaz. Bu çıkarımın sıhhatini tespit etmek için müfessirin bu konudaki yorumuna göz atmak gerekir. O, *“رُبُّنَ لِلَّذِينَ كَفَرُوا الْحَيَاةَ الدُّنْيَا وَيَسْخَرُونَ مِنْهُمْ”* *“Dünya hayâtı nankörce inkâr edenlere pek bir süslendi (inkârcı nankörler genelde varlıklı kimselerdir). Bu sebeple, iman edenlerle dalga geçiyorlar. Oysa sakınanlar Kıyâmet günü kesinlikle onların üstünde olacaklar. Rızkı Allah dilediklerine hesapsız veriyor)* [el-Bakara 2/212] âyetinde mü'minin bir sıfatı olarak muttakî de kullanılmakta ve Zemahşerî bunun tefsirinde Allah katında ancak takvâ ehli mü'minlerin saâdete ereceğini söylemektedir. Âyette bu

54 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2016, 1/144.

55 Bu düsturun izâhi için bk. Kadı Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse: Mu'tezile'nin Beş İlkesi*, çev. İlyas Çelebi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013), 2/614 vd.

56 Cürcânî, *Ta'rifât*, 102-103.

iki sıfatın bir arada kullanılmasını ise mü'minleri takvâyâ teşvik etmek şeklinde yorumlamaktadır.⁵⁷

Her ne kadar âyeti kendi fikrine uygun bir şekilde yorumlamaya çalışsa da müfessirin bu ifâdelerinden -yukarıdakinin aksine- takvâyî mü'min sayılmanın şartı olarak kabul etmediği anlaşılmaktadır. Zira muttakî olmayanı da mü'min demektir ve saâdete ermek için mü'min olmayı yeterli görmeyip muttakî olmanın da gerekli olduğunu vurgulamaktadır. Bu durumda takvâ, mü'minler arasında bir üstünlük sebebi olmaktadır. Bu durumda muttakî mü'min ile muttakî olmayan mü'min arasında fark olacaktır. Yukarıdaki yorumlarla birlikte değerlendirildiğinde Zemahşerî muttakî mü'mini saâdet mü'min, muttakî olmayanı sâdece mü'min olarak kabul ediyor görünmektedir. Öyleyse her mü'min Allah'ın velîsi ise muttakî mü'min Allah'ın velîsi olmaya daha lâîk olmalıdır. Aksi takdirde aralarındaki takvâ farkının derece farkına sebep olmaması şeklinde bir netice çıkacaktır ve bu da takvâyî kısmen karşılıksız ya da etkisiz bırakacaktır. Halbuki Hucurât Sûresi'nin 13. âyetinde buyrulduğu üzere Allah katında en kıymetli olan, en takvâli olanıdır. Buraya kadar yapılan çıkarımlardan anlaşıldığı kadarıyla Zemahşerî'nin buradaki yorumları ile her mü'minin Allah'ın velîsi olduğu şeklindeki yukarıda zikredilen kabûlü arasında bir uyumsuzluk olduğu göze çarpmaktadır.

Aynı durum Bakara Sûresi'nin ilk âyetlerinin tefsirinde de göze çarpmaktadır. Zemahşerî'nin bu âyetlerde Allah'ın, seçkin kulları olan velîlerden ve onları velâyete ulaştıran sıfatlardan bahsedilmiş olduğunu söylemesi takvânın velâyetle irtibâtının zarûrî olduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim âyetlerde Kitâb'ın muttakîler için hidâyet olduğu zikredilmekte ve sonrasında muttakîlerin gayba îman eden, namazı kılan, infak eden, Kur'ân-ı Kerîm'e ve önceki kitaplarla âhirete îman eden, böylece hidâyet ve kurtuluş ehli olan kimseler oldukları söylenmektedir. Bu âyetlerde mü'minin değil muttakînin îmânını amel ile te'yid ettiğine vurgu yapılmaktadır. Bu âyetlerin velîleri tavsif ettiğini söyleyen Zemahşerî zımnen takvânın velâyete ulaştırıcı bir sebep olduğunu söylemiş ve her mü'minin velâyetinden farklı bir velâyet kategorisi daha kabul etmiş olmaktadır.

Müfessirin takvâ ve muttakî ile ilgili açıklamaları da bu durumu destekler mâhiyettedir:

⁵⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2016, 1/682.

Şeriatta ittikâ' kişinin kendisini cezâyâ müstahak kılacak fiil ya da terk gibi eylemlerden sakınması demektir. Küçük günahlardan sakınmanın buna dâhil olup olmadığı hususunda ihtilâf edilmiştir. Bir görüşe göre doğru olan, takvânın küçük günahlardan sakınmayı içermediğidir, çünkü büyük günahlardan kaçınan kimsenin küçük günahları örtülür, silinir. Bir görüşe göre insana, zâhir hâli esas alınarak mü'min denir, ancak müttakî ismi sâdece kişinin belli bir denemeden geçmesinden sonra verilir. Bu tıpkı "âdil" vasfının ancak adâletli olup olmadığı denenmiş, tecrübe edilmiş kimseye verilmesi, bunun dışında verilmemesi gibidir.⁵⁸

Dikkat çeken bir diğer durum da Zemahşerî'nin, "Allah'ın mü'minlerin velîsi" olduğunu ifade eden Bakara Sûresi'nin 257. âyetindeki velâyeti "hidâyet verme" şeklinde anlarken⁵⁹ A'râf Sûresi 196. âyetindeki "Allah sâlihleri velî edinir" ifâdesini ise "sâlih kulları desteklemek" şeklinde anlamasıdır.⁶⁰ Zîra birinde velî olmanın neticesi "hidâyet bulma" yâni "îman ehli olma", diğerinde ise "desteklenmek"tir. Zâten mü'min olan bir kimsenin velî oluşunun devamlılığı, onun yardıma mazhar olmasına vesîle olmaktadır. Zemahşerî yardıma mazhar olma durumunun mü'minlerin genelini kapsamadığını düşündüğünden olsa gerek mü'min için velâyetin sonucunu hidâyet, sâlih mü'min için ise desteklenmek şeklinde anlamlandırmıştır. Bu durumda mü'min kulun velâyeti ile sâlih kulun velâyeti arasında bir fark ortaya çıkmaktadır, bu da Zemahşerî'nin -yukarıda da zikredildiği üzere- tek tip velâyet olduğu ve velâyet için îmânın yeter şart olduğu fikri ile çelişmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla velâyeti mü'minler için olan ve muttakî/sâlih kullar için olan şeklinde ikiye taksim etmemek, müfessiri yer yer çelişkili açıklamalar yapmaya sevk etmiştir.

Zemahşerî'nin velâyetle ilgili en geniş açıklamalarda bulunduğu âyetler, sûfîlerin de velâyet anlayışlarına mesnet ittihaz ettikleri Yûnus Sûresi

58 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2016, 1/134; Bu çalışma el-Keşşâf ile sınırlandırılmış bulunduğundan müellifin diğer eserlerine mürâcaat edilmemiştir. Eserleri çerçevesinde Zemahşerî'nin takvâ ile ilgili görüşlerinin tafsîlatı için bk. Hacı Çiçek, "Eserleri Bağlamında Carullah Zemahşerî'ye Göre 'Takva' Kavramına İlişkin Bir Analiz", *RESS Journal Route Educational & Social Science Journal* 54 (2020), 350-359; Mu'tezile'nin bu husustaki genel kanatı için bk. Osman Aydın, "Mu'tezilî Anlayışta Zühd ve Takva Boyutu", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 10 (2003), 99-122.

59 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2016, 1/800.

60 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2017, 2/1064.

62-64 âyetleridir. Buradaki yorumları Zemahşerî'nin konumuzla ilgili fikirlerini en açık şekilde görebilmek için mühimdir.

أَلَا إِنَّ أَوْلِيَاءَ اللَّهِ لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ^{٦٢} (٢٦) الَّذِينَ آمَنُوا وَكَانُوا يَتَّقُونَ^{٦٣} (٣٦) لَهُمُ
الْبُشْرَىٰ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَفِي الْآخِرَةِ لَا تَبْدِيلَ لِكَلِمَاتِ اللَّهِ ذَلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ^{٦٤} (٤٦)

“62: Bilesiniz ki Allah dostlarına (evliyâ) asla korku yoktur, onlar üzüntü de çekmeyecekler. 63-64: Onlar (o velîler) ki, îman etmiş ve takvâli oladuran kimselerdir, işte onlara hem bu dünya hayâtında hem de âhirette müjdeler vardır! Allah'ın sözlerinde değişme olmaz; (öyleyse) en büyük kazanç budur.” [Yûnus 10/62-64]

Âyetlerin tefsirinde Zemahşerî, Allah'ın velîlerini “kendilerinin itaat ederek O'nu velî (sâhip ve dost) edinmelerine karşılık, O'nun da kendilerine değer vererek sâhip çıktığı (kerâmet verdiği) kimseler” şeklinde tanımlamaktadır. Kişinin Allah'ı velî edinmesinin delilini emir ve nehiyleri konusunda O'na şartsız boyun eğme olarak tespit etmektedir. Nitekim âyetteki “onlar îman etmiş ve takvâli oladuran kimselerdir” denmesi burada kastedilen itaati açıklamaktadır. O halde bir kimsenin Allah'ı velî edinmesi îman ve takvâ ile mümkün olmaktadır. Böyle olduktan sonra Allah da mü'min ve muttakî kulunu velî edinir. Böylece hem dünyâda hem âhirette onlara müjde verir. Allah'ın velî edinmesinin “kerâmet lütfuyla” olduğunu söyleyen Zemahşerî bu konudaki açıklamalarını hadîs-i şerîflerle de desteklemektedir.⁶¹ Müjde kısmı ise müfessirci birkaç vecihle tefsir edilmiştir. Bunlardan biri, burada zikredilen müjdenin hadîs-i şerîflerde zikredilen ve bir bilgi edinme yolu olduğu bilinen mübeşşirât yâni sâdık rüyâlar olduğudur⁶² ki sûfiler de bunu bu şekilde yorumlamaktadır.⁶³

Velî kullara verilen bu müjde ile ilgili Zemahşerî'nin yorumları, sûfilerin amelle ilim elde edildiği yolundaki sözleri ile örtüşmektedir. Nitekim rüyânın sûfilerin kabul ettikleri bilgi yollarından biri olduğu mâlûmdur. Kişinin velâyete erişmesinden sonra böyle bir bilgilenme kapısı ona güvenilir bir şekilde açılmaktadır.⁶⁴ Zemahşerî'nin de âyetteki müjdenin velîlerin sâdık rüyâlarla tebşir edilmesi olduğunu söylemesi, velîler için husûsî bir bilgi kapısının açıldığını kabul ettiğini göstermektedir. Ayrıca

61 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2017, 3/302.

62 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2017, 3/304.

63 el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 604. Krş. Kuşeyrî, *Tasavvuf İlmîne Dâir Kuşeyrî Risâlesi*, 571.

64 Sûfilerin bu konudaki söz ve fikirleri için bk. el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 604-616. Krş. Kuşeyrî, *Tasavvuf İlmîne Dâir Kuşeyrî Risâlesi*, 571-586.

velâyet için îmânın yanı sıra takvânın da gerekli olduğunu söylemesi, yukarıda zikredilen fikirleri ile çeliştiği ya da o fikirleri de göz önünde bulundurulduğunda iki tür velâyetin olduğunu kabul ettiği anlamına gelmektedir. Her hâlükârda Zemahşerî velâyet için iki kategori kabul etmiş görünmekte, böylece tasavvufun velî anlayışına yaklaşmış bulunmaktadır. Sûfî olmadığı bilinen, hattâ tasavvufun kabullerine yer yer zıd görüşler benimseyen bir mezhebe⁶⁵ mensup olan bir müfessirin Kur’ân-ı Kerîm’deki velâyet kavramını sûfîlerin anlayışına oldukça yakın bir şekilde anlamış olması dikkat çekicidir. Bu durum sûfîlerin yapmış oldukları velâyet-i âmme - velâyet-i hâssa tasnifinin, bu kavramın naslarda geçtiği şekliyle anlaşılabilmesi için doğru bir yaklaşım olduğunu te’yid etmektedir.

Sonuç

Velâyet kavramı Kur’ân-ı Kerîm’de farklı mânâlara gelecek şekilde kullanılmış olduğu için muhtelif disiplin, mezhep, fırka veya şahıslarca farklı anlaşılabilmiştir. Bununla birlikte kavramın mânâ derinliği göz önünde bulundurulduğunda ve hadîs-i şeriflerdeki kullanımını dikkate alındığında dînî ilimlerin geneli tarafından kabul edilen “yardım, işini üstlenme, yakınlık, dostluk” şeklinde ortak bir anlam paydasının varlığı göze çarpmaktadır. Ancak bu ortak mânânın tafsîlâtı husûsunda yine bâzı ihtilâflar bulunmaktadır. Nitekim “Allah’ın velîsi kimdir, velî olmak için gerek şart nedir, velî olanın olmayandan farkı nedir, velâyetin kısımları var mıdır” şeklindeki sorulara verilen cevaplar birbirinden kısmen farklılaşmaktadır. Söz gelimi Mu‘tezile bütün mü’minlerin Allah’ın velîsi olduğunu ve başka bir velâyetin bulunmadığını söylerken sûfîler velâyetin temel bir ayrım ile umûmî ve husûsî şeklinde iki kısmı olduğunu beyan etmektedirler. Her iki grup da iddialarına Kur’ân-ı Kerîm’den delil getirmektedir. Bu çerçevede sıklıkla başvurulmuş âyetlerin başında Yûnus Sûresi 62-64. âyetler gelmektedir.

Zemahşerî’nin, genel anlamda Kur’ân-ı Kerîm’deki velâyetle ilgili âyetleri nasıl anladığının tespiti ve kendinden önceki tasavvufî literatür çerçevesinde sûfîlerin velâyet tanımı ve taksimi ile mukâyesesinin

65 Mu‘tezile’nin tasavvufa karşı tavırları ile ilgili tasvîrî bir çalışma için bk. Florian Sobieroj, “Mutezile ve Tasavvuf”, çev. Salih Çift, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (2001), 273-296.

yapıldığı bu çalışmada öncelikle âyetlerin umûmunun ifâde ettiği mânâyı istiâb edebilmek için sûfîlerin velâyeti iki kısma taksim ettikleri tespit edildi. Bu taksimin Zemahşeri'de bir karşılığının olup olmadığı metin ve kavram analizi metodu ile incelendi. Buna göre, Mu'tezile'ye mensup olduğunu bilinen Zemahşeri'nin, velâyetle ilgili âyetlerin bir kısmını tefsir ederken mezhebinin velâyetle ilgili kabullerini paylaştığı ve yorumlarını buna göre şekillendirdiği görüldü. Bu çerçevede onun, bütün mü'minlerin Allah'ın velisi olduğunu ve velâyet için îmânın yeter şart olduğunu ihsas eden ifâdeler kullandığı, bununla birlikte bâzı âyetlerin velâyetin kapsamını daraltan mânâlara sâhip olması sebebiyle önceki fikirleri ile çelişecek şekilde yorumlarını değiştirdiği tespit edildi. Başta Yûnus Süresi 62-64. âyetler olmak üzere takvâ sâhibi olmanın da vurgulandığı bir kısım âyetlerin tefsirinde bu durum açıkça görülebilmektedir. Zemahşeri'nin bu âyetlerde velâyet için takvânın da gerekli olduğu yolunda yorumlarda bulunduğu görüldü.

Netice olarak, her ne kadar bir tanım şeklinde ifâde etmese de Zemahşeri'nin sûfîlerin yapmış oldukları velâyet taksimine uygun bir velâyet sınıflandırmasını kabul ettiği ve bu açıdan tasavvufun anlayışına yaklaştığı tespit edilmiştir. Bu durum, sûfîlerin velâyet anlayışının nas-ın gerektirdiği şekilde olduğuna tasavvuf dışından bir şâhit olmuş ve sıhhati te'yid edilmiştir.

Çıkar Çatışması / Conflict of Interest: Yazar çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir. / The author declared that there is no conflict of interest.

Finansal Destek / Grant Support: Yazar bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça

- Altay, Şeyma. “Mu’tezilî Müfessir Zemahşeri’nin Tasavvufa Yaklaşımı”. *Dergiabant* 9 (2021), 518-542.
- Apaydın, H. Yunus. “Velâyet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/15-19. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Askalânî, Ahmed b. Ali İbn Hacer. *Fethu’l-bârî bi şerhi Sahîhi’l-Buhârî*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî - Muhibbuddîn el-Hatîb. Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 1379.
- Aydınlı, Osman. “Mu’tezilî Anlayışta Zühhd ve Takva Boyutu”. *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 10 (2003), 99-122.
- Ayış, Mehmet Şirin. “Tasavvufa Yönelik Eleştiriler Bağlamında ‘Velâyet’ Kavramının Kaynaklarda Ele Alınışı”. *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 45 (2020), 37-61.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâil. *Câmiu’s-sahîh*. nşr. Abdüsselâm b. Muhammed Allûş. Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 1427.
- Câbirî, Muhammed Âbid. *Arap-İslam Kültürünün Akıl Yapısı Arap-İslam Kültüründeki Bilgi Sistemlerinin Eleştirel Bir Analizi*. çev. Burhan Köroğlu vd. İstanbul: Kitabevi, 2. Basım, 2000.
- Chodkiewicz, Michel. *Le sceau des saints : prophetie et saintete dans la doctrine d’Ibn Arabi*. Paris: Librairie Gallimard, 1986.
- Chodkiewicz, Michel. *Velayet Mührü: İbn Arabi Öğretisinde Nübüvvet ve Velayet*. çev. Birol Biçer. Sufi Kitap Yayınları, 2022.
- Cürcânî, Seyyid Şerîf. *Târîfât*. çev. Abdülaziz Mecdi Tolun - Abdulrahman Acer. haz. Abdulrahman Acer. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2014.
- Çiçek, Hacı. “Eserleri Bağlamında Carullah Zemahşeri’ye Göre ‘Takva’ Kavramına İlişkin Bir Analiz”. *RESS Journal Route Educational & Social Science Journal* 54 (2020), 350-359.
- Çift, Salih. *Hakîm Tirmizî ve Tasavvuf Anlayışı*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2008.
- Çift, Salih. “Yahyâ b. Muâz”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/257-258. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Darieva, Saida. “The Concept Of Wilayah In Shi’ism And Sufi’sm: Some Comparative Analysis”. *Doğu Araştırmaları* 18 (2018), 45-62.
- Eş’arî, Ebu’l-Hasen. *Makâlâtü’l-İslâmiyyîn ve ihtilâfi’l-musallîn: İlk Dönem İslâm Mezhepleri*. çev. Mehmet Dalkılıç - Ömer Aydın. İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2005.
- Heytemi, Ahmed b. Muhammed İbn Hacer. *el-Fethu’l-mübîn bi şerhi’l-erbaîn*. thk. Ahmed Câsim Muhammed el-Muhammed vd. Cidde: Dâru’l-Minhâc, 1428.
- Hucvirî, Ali b. Osman. *Keşfu’l-mahcûb*. nşr. Ahmed Rabbânî. Lahor, 1967.
- Hucvirî, Ali b. Osman. *Keşfu’l-mahcûb: Hakikat Bilgisi*. haz. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1996.
- İsfahânî, Râğîb. *el-Müfredât fî ğaribi’l-Kur’ân*. ed. Safvan Adnan ed-Dâvûdî. Dimaşk: Dâru’l-Kalem, 1412.
- İbn Hübeyre, Yahya. *el-İfsâh an maâni’s-sihâh*. thk. Fuâd Abdülmün’im Ahmed. Dâru’l-Vatan, 1418.
- İbn Mübârek, Abdullah. *Kitâbu’z-zühhd ve’r-rekâik*. thk. Habiburrahman el-A’zamî. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, ts.
- İbn Teymiyye, Takiyüddin. *el-Fetâva’l-kübrâ*. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1408.

- el-Keşşâf'ı Çerçevesinde Zemahşeri'nin Velâyete Bakışı ve Tasavvufun Velâyet Düşüncesiyle Mukâyesesi*
- İbn Teymiyye, Takiyüddin. *Kitâbu'z-zühd ve'l-vera' ve'l-ibâde*. thk. Hammâd Selâme - Muhammed Uveyda. Ürdün: Mektebetü'l-Menâr, 1407.
- Kadı Abdülcebbar. *Şerhu'l-usûli'l-hamse: Mu'tezile'nin Beş İlkesi*. çev. İlyas Çelebi. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013.
- Karamustafa, Ahmet T. "Cüneyd-i Bağdâdiye Göre Velâyet". çev. Melek Karacan. *Mütefekkir* 7/13 (2020), 283-290. <https://doi.org/10.30523/mutefekkir.758031>
- Kaya, Murat. *Zemahşeri'de Tasavvufi Kavramlar (Makâmât Örneği)*. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Kelâbâzî, Ebûbekir Muhammed b. İshak. *Doğuş Devrinde Tasavvuf: Taarruf*. haz. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1979.
- Kelâbâzî, Ebûbekir Muhammed b. İshak el-. *Kitâbu't-Taarruf limezhebi Ehli't-tasavvuf*. thk. Arthur John Arberry. Kahire: Mektebetü Hancî, 1994.
- Kılıç, Ali İhsan - Arpaguş, Safi. "İbnü'l-Arabî'nin Özel Velayet (Velâyet-i Hâssa) Teorisi: Kesb ile Vehb Arasında Seçkinliğin Temellendirilmesi". *Kocaeli İlahiyat Dergisi* 5/2 (2021).
- Kuşeyrî, Abdülkerim. *Kur'ân-ı Kerîm Tefsiri: Letâifu'l-işârât*. çev. Mehmet Yalar. İstanbul: İnk Harf Yayınları, 2012.
- Kuşeyrî, Abdülkerim. *Letâifu'l-işârât*. thk. İbrâhim Beysûnî. Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 2000.
- Kuşeyrî, Abdülkerim. *Tasavvuf İlmine Dâir Kuşeyrî Risâlesi*. haz. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1981.
- Kuşeyrî, Abdülkerim. *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*. thk. Abdülhalim Mahmud - Mahmud b. e. Şerif. Kahire: Dâru'ş-Şa'b, 1989.
- Mekkî, Ebû Tâlib. *Kütü'l-kulûb: Kalplerin Aziği*. çev. Yakup Çiçek - Dilâver Selvi. İstanbul: Semerkand Yayınları, 2003.
- Mekkî, Ebû Tâlib. *Kütü'l-kulûb fi muâmeleti'l-mahbûb ve vasfi tariki'l-mürîd ilâ makâmi't-tevhîd*. thk. Mahmud İbrâhim Muhammed er-Rıdvânî. Kahire: Mektebetü Dârî't-turâs, 2001.
- Radtke, Bernd. "The Concept Of Wilaya In Early Sufism". *The Heritage Of Sufism*. ed. Leonard Lewishon. 1/483-496. Oxford: Oneworld, 1999.
- Sarrio, Diego R. "Mânevî Seçkinciliğe Karşı: İbn Temiyye'nin Velâyet Doktrini". çev. Mohammad Ajmal Hanif. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27/2 (2022), 405-424.
- Selvi, Dilâver. *İslâmî Kaynaklarda Velâyet ve Kerâmet*. İstanbul: Hoşgörü Yayınları, 2012.
- Soberoj, Florian. "Mutezile ve Tasavvuf". çev. Salih Çift. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (2001), 273-296.
- Sülemî, Ebû Abdurrahman Muhammed b. Hüseyin. *Hakâiku't-tefsîr*. thk. Seyyid İmrân. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2001.
- Sürmeli, Mehmet. "Kur'ân-ı Kerîm'de Velâyet Kavramı". *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 9 (2002), 303-336.
- Tahrallı, Mustafa. "İbn Arabî'de Bir Hadîs-i Kudsinin Yorumu". *Nurlar Hazinesi*. 13-43. İstanbul: İz Yayıncılık, 2006.
- Tirmizî, Hakîm. *Hatmu'l-evliyâ*. thk. Osman İsmâil Yahyâ. Beyrut: Ma'hedü'l-Âdâbi'sh-Şarkıyye, 1965.
- Tirmizî, Hakîm. *Hatmu'l-evliyâ*. çev. Salih Çift. İstanbul: İnsan Yayınları, 2006.

- Tüsterî, Sehl b. Abdullah. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*. thk. Tâhâ Abdurraûf Sa'd - Sa'd Hasan Muhammed Ali. Kahire: Dâru'l-Harem li't-Turâs, 2004.
- Uludağ, Süleyman. "Velî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/25-28. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "İslâm Akâidinde Kutsiyet, Velâyet ve Kerâmet İnancına İtikadi Mezheplerin Bakışı". *İslâm Düşünce ve Geleneğinde Kutsiyet, Velâyet, Kerâmet*. 113-150. İstanbul: Kuramer Yayınları, 2017.
- Yavuz, Yusuf Şevki (ed.). *İslâm Düşünce ve Geleneğinde Kutsiyet, Velâyet, Kerâmet*. İstanbul: Kuramer Yayınları, 2017.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *Keşşâf Tefsiri = el-Keşşâf an hakâiki gavâmidî't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fî vucûhi't-te'vil*. ed. Murat Sülün. çev. Muhammed Coşkun vd. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2016.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *Keşşâf Tefsiri = el-Keşşâf an hakâiki gavâmidî't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fî vucûhi't-te'vil*. ed. Murat Sülün. çev. Muhammed Coşkun vd. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *Keşşâf Tefsiri = el-Keşşâf an hakâiki gavâmidî't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fî vucûhi't-te'vil*. ed. Murat Sülün. çev. Muhammed Coşkun vd. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2018.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *Keşşâf Tefsiri = el-Keşşâf an hakâiki gavâmidî't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fî vucûhi't-te'vil*. ed. Murat Sülün. çev. Ahmet Alim vd. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2018.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *Keşşâf Tefsiri = el-Keşşâf an hakâiki gavâmidî't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fî vucûhi't-te'vil*. ed. Murat Sülün. çev. Abdülaziz Hatip vd. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2020.